

סימן ב'

קניין דברים (ג ע"א)

א. הקדמה: "השותפין שרצו לעשות מחיצה"

במשנה הראשונה במסכתנו, מבואר: "השותפין שרצו לעשות מחיצה בחצר בונין את הכותל באמצע".

ואיתא בגמרא (ג ע"א) שלמ"ד "היזק ראייה שמיה היזק", המשנה מדברת על מקרה שבו אין בחצר דין חלוקה, והמצב "רצו" שנכתב במשנה – מדבר על עצם החלוקה.

על הבנה זו מקשה הגמרא: "במאי אוקימתא למתני? בשאין בה דין חלוקה. אי בשאין בה דין חלוקה, כי רצו מאי הוי? נהדרו בהו!" ומתרת: "א"ר אסי א"ר יוחנן: שקנו מידן".

נמצא, שטעם חוסר-היכולת של השותפין לחזור מהם מרצונם הראשוני לחלוק, הוא מחמת העובדה שעשו קניין. על כך מקשה הגמרא: "וכי קנו מידן מאי הוי? קנין דברים בעלמא הוא!".

בשיעור זה, ננסה לעמוד על כוונת הגמרא, ולבאר מהו המושג "קניין דברים".

יסודו של כל קניין, ע"פ הגדרת המושג "קניין", הוא העברת בעלות. לכן, כאשר האדם מחליט להעביר את החפץ שבבעלותו לחבריו, הוא צריך לעשות פעולה שתיצור ותחיל את הקניין. אותה פעולה, מעבירה מיידית את החפץ לחברו. בניגוד לכך, בשבועה, עצם אמירת המשפט המחייב אינה יוצרת שום דבר בפועל, אלא מחייבת את הגברא לעשות מעשה.

בשונה מקניין רגיל, קניין דברים הוא קניין שאין בו העברת בעלות, וכמו במשנתנו, שהשותפים מסכימים ביניהם לעשות מחיצה. קניין זה אינו מחייב או יוצר דבר, ולכן מקשה הגמרא: "קניין דברים בעלמא הוא!". ומתרת: "בשקנו מידן ברוחות". כלומר, אין כאן רק הסכמה לחלוק, אלא כל אחד מוכר לחברו את חלקו בצד מסוים, וא"כ שפיר יש כאן "העברת בעלות".

ב. שעבוד הגוף לחובו

בריש פרק חמישי דכתובות (דף נד ע"ב), שנינו: "אף על פי שאמרו בתולה גובה מאתים ואלמנה מנה, אם רצה להוסיף אפי' מאה מנה – יוסיף".

תוספות שם (ד"ה "אע"פ"¹), מקשים: כיצד ישנה אפשרות להשתעבד בקניין? בשלמא העברת בעלות, מובן, אך אדם שמתחייב בתוספת כתובה שחייב לאשתו כך וכך כסף, איזה קניין יש כאן, הרי זה קניין דברים בעלמא? בשלמא בחתן עשיר שיש לו קרקעות – מובן כיצד הוא יכול להוסיף, שהרי הוא נותן לאשתו זכות לגבות את חוב הכתובה מהקרקעות שלו, ומקנה לה כעין שותפות בשדה, וא"כ יש כאן שעבוד קרקעות וממילא אין זה "קניין דברים". אך חתן עני שאין לו קרקעות – מה הוא משעבד? קניין דברים בעלמא הוא?!

תוס' מוסיפים לבאר את קושייתם: אדם עשיר יכול לשעבד גם קרקעות שיקנה בעתיד, ולא רק קרקעות שיש לו כעת, ואע"פ שמדובר בדבר שלא בא לעולם, מ"מ אם כבר יש חוב (בקרקעות שבידו עתה), הוא יכול להוסיף שעבודים. אך אם מדובר בעני, לא שייך כאן כלל שיעבוד, כי אין לעני קרקעות בידו שיוכל להוסיף עליהם?!

מתרצים תוס' בשם רבי אליהו, וז"ל:

דמצינו כענין זה בפרק השוכר את הפועלים (ב"מ דף צד ע"א) דתניא מתנה שומר חנם להיות כשואל ופריך במאי בדברים ומשני בשקנו מידו משמע בכל ענין אע"פ שאין מקנה לו שום נכסים אלא שמשעבד גופו לזה החוב מעתה, ולכשיהיו לו נכסים חל שעבודו מעתה.

ואין זה קניין דברים בעלמא, דקניין דברים לא הוי אלא כההיא דריש בבא בתרא שקנו מידם לחלוק חצר שאין בה דין חלוקה, אבל מה שמשעבד גופו להתחייב לדבר זה משתעבד, ואין זה קניין דברים בעלמא.

כלומר, אדם יכול לשעבד את גופו. לעני אמנם אין קרקע, אך נחשב כאילו משעבד את גופו לאשתו לעניין גביית החוב.

ותוס' הוכיחו זאת מהמבואר בבבא מציעא (דף צד ע"א), ששומר חנם יכול להתנות להיות דינו כשואל, ושם מוכרח שזה נעשה ע"י שמשעבד גופו.

ג. קושיית המהרש"א על ראיית תוס' וביאור רע"א

והקשה המהרש"א (ד"ה "תוס' בד"ה אם רצה") על ראיית תוס': הרי גם בב"מ אפשר לומר שמדובר דווקא בשומר-חנם עשיר שמשעבד את הקרקע, ולא בעני שאין לו נכסים.

¹ וכן ברא"ש בפרק ה סימן א.

מה מצאו תוס' בדין "מתנה ש"ח להיות כשואל" יותר מדין המשנה בכתובות שאפשר להוסיף בכתובה?²

רע"א (כתובות שם, ד"ה "תד"ה אם רצה" והלאה), מיישב את קושיית המהרש"א באופן הבא:

ישנה מחלוקת בגמרא (כתובות לד ע"ב) לגבי זמן חיוב התשלומין של השומר: יש אומרים, שמשעת משיכת הבהמה מתחייב לשלם על נזקיה. ויש אומרים, שהתורה חייבה את השומר בנזק רק בשעת הנזק.

ונפקא מינה בין הדעות, במקרה שאדם שאל בהמה ומת, ואחר מיתתו מתה הבהמה – האם המשאל יגבה את שווי הבהמה מירושת השואל? לפי הדעה הראשונה, השואל חייב למפרע מרגע המשיכה, ולכן יגבו את התשלום מהירושה. אך לפי הדעה השנייה, החיוב חל רק בשעה שהבהמה מתה, והשואל כבר לא היה בחיים כשמתה, ולא שייך לחייב מת.

רוב הראשונים³ פוסקים כדעה השנייה, שמתחייב משעת הנזק, ולפי זה מתרץ רע"א את קושיית המהרש"א. לפי הצד השני, כיצד יכול שומר-חינם להתנות להיות כשואל? בשלמא לפי הדעה הראשונה – יכול לקנות בקניין סודר, ומשעה שקנה מתחייב באונסין כשואל, אך לפי הצד השני – הרי החיוב הוא בשעת הנזק ולא מתחילה, ואי אפשר לעשות קניין סודר שיחול לאחר זמן, כיוון שקניין סודר פְּלֵה, שהרי מחזירים את הסודר לבעליו לאחר הקניין, וא"כ לא ייתכן לקנות בסודר לאחר זמן? אלא, מכאן מוכח שהוא אינו מתנה שישלם, אלא משעבד את גופו לשמור כשואל. ומאחר ששעבד את גופו – התורה כבר חייבה אותו לשלם אם הבהמה תמות. וזו ההבנה בראיית תוס' לדבריהם.

ד. ביאור דברי רע"א

רע"א אינו מסביר מה הכוונה ש"משעבד את גופו" לשלם תוספת כתובה. ונראה שכוונתו היא, שכמו שרואים שאדם יכול לשעבד את גופו לשמור, כך הוא יכול לשעבד את הגוף. כלומר, שיש לשני זכות בגוף שלו והוא צריך לייצר כסף כדי לשלם את החוב. גופו של החייב הופך להיות שייך לשני. יש כאן כעין העברת בעלות של הגוף של האדם לחברו, ולכן עניי יכול לשעבד את גופו.

² וע"ש בתירוצו של המהרש"א.

³ עי' טור חו"מ סי' שמ בשם ר"י ורא"ש, וכ"כ הרמ"א בהג"ה שם סע"ד, וע"ע סי' רצא סע"ה. אמנם הרמב"ם (פ"א מהל' שאלה ופיקדון ה"ד) פסק שמתחייב משעת משיכה, וכ"כ השו"ע בסי' שמ סע"ד, ובסי' רצא סע"ה הביא את שתי הדעות בשם י"א וי"א (והלכה לשיטתו כ"א בתרא דהיינו כהרמב"ם). ע"ש.

לפי כל זה, יש להקשות על דברי הגמרא בסוגייתנו. מדוע אומרת הגמרא שהשותפין שחלקו חצר עשו קניין דברים, הרי אפשר לומר ששעבד את גופו לחלוקת החצר, וכעת, ה"גוף" חייב לחלק את החצר?!

צריכים לומר, ששעבוד הגוף הוא רק כאשר משעבדים דבר שבא מכוח הגוף, אבל חלוקת חצר לא עושים ע"י כוח, אלא רק ע"י הסכמה לחלק, ואי אפשר לשעבד את ה"רצון" של האדם.

ה. ביאור תירוץ התוס' שמשעבד גופו

לכאורה יש להקשות על תירוץ התוס', שהרי קי"ל שאדם שחייב לחברו ממון ואין לו לשלם, אי אפשר לכופ אותו לעבוד, כדאיתא בגמרא (ב"מ י ע"א ועוד): "פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום". והטעם, משום דכתיב (ויקרא כה, נה) "כי לי בני ישראל עבדים", ודרשו: "עבדי הם, ולא עבדים לעבדים", ואם לא יוכל לחזור בו הרי הפך ל"עבד". ומשום כך, אסור לכופ בעל חוב לעבוד כדי לשלם חובו, משום שנאמר בתורה על גנב שאין לו כסף לשלם "ונמכר בגנבתו" (שמות כב, ב) – דווקא אם גנב הוא נמכר, אך בשאר החובות לא. וא"כ קשה על מה שתירצו התוס' שמשעבד את גופו, הרי שעבוד זה אינו כלום משום שיכול לחזור בו?!

ויש לבאר, שאמנם יכול לחזור בו, אך הגמרא (שם) מבארת ש"כל כמה דלא הדר בה – כיד בעל הבית הוא", ולכן אפשר לומר שגופו משועבד לכתובתה⁴, כדברי תוס'.

ה. שיטת הרמב"ם ע"פ הנ"ל

הגמרא (קידושין ו ע"ב ועוד) אומרת, שהמקדש במלוה אינה מקודשת. כלומר, שאדם אינו יכול לקדש אישה במחילת חוב, דהיינו שתיפטר מלהחזיר לו את החוב ובזה תתקדש לו. אך ב"הנאת מלוה" – מקודשת. ומבארת הגמרא "בהנאת מלוה" – "דארווח לה זימנא". ופירש רש"י (ד"ה "לא צריכא"), שנתן לה זמן נוסף כדי להחזיר את החוב. אמנם אסור לעשות כן מפני "הערמת ריבית".

הרמב"ם (פ"ה מהל' אישות הט"ו) כותב, שהטעם שמקודשת בהנאת מלוה הוא: "שהרי יש לה הנאה מעתה להשתמש במלוה זו עד סוף זמן שקבע". דהיינו, שתתקדש לו בהנאה שגרים בכך שהלוה לה. ומסיים הרמב"ם: "ופירשו רבותי בהנאת מלוה דברים

⁴ משום כך, פועל שמצא מציאות, הן נקנות לבעלים. ויש מקשים שהרי יש דעה שמגביה מציאה לחברו לא קנה? אך עפמשנ"ת מובן, שכיון שהבעלים שכרו את הפועל הרי הוא כיד הבעלים כל זמן שלא חזר בו.

שאינן ראוי לשמען". וכוונתו לפירוש רש"י (והר"י מיגאש רבו של אבי הרמב"ם), שפירשו שמקדשה בהנאה שמאריך לה את הזמן.

הר"ן (ועוד ראשונים) שואלים, מדוע לרמב"ם לא מועיל גם לקדש במלוה, דהיינו בהנאת מחילת חוב? הרי מבואר בגמרא (קידושין סג ע"א) שאפשר לקדש בכל מיני הנאות, כגון שאומרת לו "שחוק לפני", "רקוד לפני", או שאומר לה "על-מנת שאדבר עליך לשלטון" וכדומה, ומדוע כאן לא תהיה מקודשת בהנאה זו של מחילת החוב?

ואפשר לפרש את הרמב"ם ע"פ דברינו לעיל, שאפשר לקדש אשה דווקא ע"י הנאה שבאה מכוחו של אדם (כמו "שחוק לפני", "רקוד לפני"), אבל מחילה אינה באה מכוח האדם, אלא היא רק "רצון", וע"י זה אי אפשר לעשות הנאה שמועילה.

והנה, בגמרא (קידושין נב ע"ב) איתא: "המקדש בחלקו (רש"י: שחלק עם אחיו הכהנים) – אינה מקודשת". והקשו בתוס' (ד"ה "המקדש"), מדוע גרוע ממקדש אשה על מנת שידבר עליה לשלטון וכדו' שמקודשת בהנאה זו אע"פ שלא נתן לה כלום, וא"כ גם במקדש בחלקו, אע"פ שהוא ממון גבוה מכל מקום סוף-סוף יש לה הנאה, משום שללא הסכמתו לא הייתה יכולה לאכול?! ותירצו, שכאשר מקדשה בהנאה שידבר עליה לשלטון יכול לתבוע שכר מדיבור זה, משא"כ כאשר מקדשה בממון גבוה אינו יכול ליטול שכר על כך.

ועפמשנ"ת נראה לבאר כוונתם, שבעד הנאה צריך לשלם, אך בעד הסכמה אין צריך לשלם, ואף שביכולתו לסרב לתת לה לאכול עד שתתן לו פרוטה, מ"מ אין הפרוטה נחשבת "תשלום" אלא היא בגדר "מתנה". ובאמת אם נתן לה לאכול – אינו יכול לגבות על כך תשלום אח"כ, משום שההסכמה באה מרצונו אך לא מכוחו, ורק על דבר שבא מכוחו שייך תשלום.⁵

עד כאן ביארנו ביאור אחד למושג "קניין דברים".

1. ביאור נוסף בגדר "קניין דברים"

יש מפרשים, שאם אדם אומר או מבטיח שייתן מתנה לפלוני, אין לדבר שום ערך, כיוון שלא שהוא מקנה או משעבד לחברו את המתנה, והבטחה בעלמא קניין דברים היא ואינה כלום.

⁵ אמנם קשה על זה מה"ד בקידושין (דף ז ע"א) שאם נתנה מתנה לאדם חשוב מקודשת. ויש ליישב, שהאדם החשוב משתמש בחפץ זה תדיר, והדבר עושה רושם לאשה, ולכן מקודשת, דשפיר איכא הנאה מגוף הדבר.

ויש אומרים, שאמנם הוי כמו קניין דברים, אך הבטחה מועילה בכדי לכוף אותו לקיים, משום שזו התחייבות. ואע"פ שהקניין אינו נעשה ממילא, ודומה לקניין "רוחות", שברגע הקניין הקרקע כבר מחולקת, וכל זמן שלא אמר שדעתו נוחה בחלוקה אי אפשר לקחת בכוח את חלקו.

וכעין זה מצינו בשלהי מסכתנו (לקמן קעה ע"ב), שנחלקו אמוראים האם שעבודא דאורייתא או לא, ועפ"ז יש לבאר את גדרו של "קניין דברים": אם שעבודא דאורייתא – הקרקעות של הלווה השתעבדו למלוה ויש לו זכות בנכסים לגבות אותם, ויוכל לרדת לקרקע של הלווה בלא רשותו. אך אם שעבודא לאו דאורייתא – על הלווה מוטלת מצוות פריעת החוב, ומחויב לתת למלוה מהקרקעות המשועבדות, אך אי אפשר לכפות אותו. ולפי ביאור זה, קניין דברים הוא כפי הצד דשעבודא לאו דאורייתא, ולכן א"א לכוף את מי שקנה ב"דברים" בעלמא לקיים דבריו.